

**AZ ALAPFOKÚ ZENEOKTATÁSBAN TANULÓ HÁTRÁNYOS HELYZETŰ
GYERMEKEK LEMORZSOLÓDÁSÁNAK VIZSGÁLATA**

Bevezetés

Az alapfokú művészeti iskolák - annak ellenére, hogy tanulói jogviszonyt létesítenek a gyermekekkel - tankötelezettséget nem teljesítő intézmények. Ebből következik, hogy a tanulók önszántukból iratkoznak be, a pedagógusoknak pedig érdekük, hogy a gyermekeknek élvezetes és vonzó órákat tartsanak (*Ritók, 2010*). 2005-től kezdődően a hátrányos helyzetű tanulók térítésmentesen vehetnek részt ebben az oktatási formában, így az állam lehetőséget biztosít a szociálisan hátrányos helyzetű gyermekek önkifejezésének fejlesztésére.

Feltételezésünk szerint az alacsony státusú diákok családi körülményei nagymértékben hozzájárulnak az iskolai teljesítményükhöz. Problémát jelent, hogy a fentebb említett diákok csoportjából sok tanuló látszólag egyik napról a másikra dönt úgy, hogy abbahagyja a zenetanulást. Amikor ezt többévnnyi aktív hangszeres tanulás előzi meg, minden zenepedagógusban felvetődik a kérdés, hogy vajon mi az oka a hirtelen érdektelenségnek.

Kutatásunk témája az alapfokú zeneoktatásban tanuló hátrányos helyzetű gyermekek lemorzsolódásának vizsgálata és a szülők motiváló szerepe a zenetanulásban. Sok kutatás foglalkozik manapság az iskola és otthon kapcsolatával, valamint a szülők oktatásban való szerepével (*Edwards és Alldred, 2000*). Láthatóan egyetértés van azzal kapcsolatban, hogy csak a legjobb minőségű oktatási rendszer tudja a tanuló szociális és társadalmi hovatartozásától függetlenül kibontakoztatni az egyéni képességet és biztosítani az elérhető legmagasabb végzettséget (*Imre, 2016*).

A szülő és az iskola közötti jó kapcsolat önmagában nem garantálja a tanulói sikerességet, csak a tanuló támogatásában vesz részt. A tanuló azonban, ha a szülői oldalról is kellő biztatást kap, megpróbál jobban teljesíteni, így kisebb a lemorzsolódás esélye (*Imre, 2016*).

Kutatásunk helyszíne a Hajdúböszörményi Bartók Béla Zenei Alapfokú Művészeti Iskola, a Hajdúhadházi Földi János Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola és a debreceni Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakgimnázium és Zeneiskola - Alapfokú Művészeti Iskola. Mindhárom intézmény Hajdú-Bihar megyében helyezkedik el, amely az ország egyik leghátrányosabb megyéje gazdasági és iskolázottsági szempontból is¹ (1. táblázat).

Terület	2007	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Országos átlag</i>	6,88%	9,49%	9,19%	8,28%	7,52%	7,20%	6,70%	6,26%
<i>Balmazújvárosi járás</i>	22,82%	28,59%	31,26%	31,07%	25,96%	24,74%	22,95%	21,59%
<i>Berettyóújfalui járás</i>	15,66%	23,16%	25,89%	25,13%	24,81%	23,69%	22,34%	19,01%
<i>Debreceni járás</i>	2,54%	3,93%	3,73%	3,47%	3,47%	3,46%	3,76%	3,75%
<i>Derecskei járás</i>	28,31%	34,96%	34,72%	35,73%	31,06%	32,43%	30,54%	25,84%
<i>Hajdúböszörményi járás</i>	12,05%	14,69%	14,50%	13,07%	9,60%	13,20%	11,63%	10,76%
<i>Hajdúhadházi járás</i>	26,01%	37,18%	40,32%	42,94%	34,85%	42,36%	43,36%	44,58%
<i>Hajdúnánási járás</i>	14,20%	18,14%	16,06%	14,52%	10,60%	10,77%	10,77%	10,07%
<i>Hajdúszoboszlói járás</i>	10,48%	12,70%	11,44%	10,47%	11,04%	10,43%	8,22%	8,45%
<i>Nyíradonyi járás</i>	22,85%	37,35%	40,04%	40,26%	32,69%	32,28%	31,05%	31,62%
<i>Püspökladányi járás</i>	20,85%	30,20%	30,36%	30,78%	22,31%	22,78%	21,45%	19,73%

1. táblázat: A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók számának százalékos aránya Hajdú-Bihar megyében².

Elméleti keretek

¹ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nepesseg_iskolazottsaga/14_01_07.xls

² <http://edumap.ofi.hu/hu/?id=19c7bb3a5af06c48965855c23abcec5e/2017/table>

Kutatásunk kezdetekor definiálnunk kell a hátrányos helyzet fogalmát. A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény, valamint a gyámhatóságokról a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet szabályozta a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre, hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetre való jogosultsági feltételeket³. A 2013. évi XXVII. törvény életbe lépésével jelentősen módosult a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek fogalma. A 45.§ három legfontosabb része közül az első bekezdés a szülők legfeljebb alapfokú iskolai végzettségéről rendelkezik. A második bekezdés meghatározza azt, hogy a kedvezmény igénylésének időpontját megelőző 16 hónapon belül legalább 12 hónapig álláskeresőként legyen nyilvántartva a szülő vagy a gyám. A harmadik bekezdés az elégtelen lakókörülmény fogalmát határozza meg. A fenti három rész közül bármelyik fennállása esetén a gyermek hátrányos helyzetűnek minősül. Abban az esetben, ha két bekezdés vonatkozik a gyermekre, a státusa halmozottan hátrányos helyzetűre változik⁴.

A jogszabályoktól részben függetlenül a kutatók is meghatározzák a hátrányos helyzetű tanuló fogalmát: az oktatásban hátrányos helyzetű tanulónak nevezzük azokat a tanulókat, akiknek iskolai teljesítményét negatívan befolyásolja kedvezőtlen családi hátterük (*Liskó, 1997*). Fejes (2006) szerint hátrányos helyzetnek nevezzük a tanulóra ható olyan társadalmi, kulturális és gazdasági sajátosságokat, amelyek kedvezőtlen, hátráltató helyzetbe hozzák a tanulókat tanulmányaikra és magánéletükre vonatkozóan egyaránt. A legegyszerűbb, de minden lényeges elemet tartalmazó megfogalmazás szerint hátrányos helyzetű az a gyermek, akinek az adottsága, személyisége és nevelhetősége a kortársaihoz képest negatív irányba jelentős eltérést mutat (*Márton és Venter, 2011*). Ebben a kutatásban mi a jelenleg hatályos törvényi háttér alapján hátrányos helyzetű kategóriába sorolt diákokat tekintjük hátrányos helyzetűnek, azért is, mert ez az a tiszta kategória, amelyről pontos statisztikai adataink vannak, de az elemzések során a tudományosan definiált jellemzők együttállását is vizsgálni fogjuk.

³ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700149.KOR

⁴ <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK13054.pdf>

Napjainkban különböző tehetséggondozó programok kínálnak pedagógiai és pszichológiai segítség mellett akár jelentős szociális segítséget is a szocializációs deficittel küzdő, hátrányos helyzetű tanulóknak és családjaiknak⁵. A tehetséggondozó programokban a szülők és az oktatási intézményre vonatkozó partneri rendszer azonban változó formát ölthet az oktatás különböző szinterein. Ez a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos eltérő szülői attitűdnek is köszönhető (*Imre, 2016*). Mayer Józseffel ellentétben, aki azt mondja, hogy „*az iskolaelhagyók számának növekedése elsősorban az iskola felelőssége*”, mi a szülők felelősségét is szeretnénk hangsúlyozni, nem megfélemezve természetesen az intézmény, a tanár és a diák felelősségéről sem⁶. Fejes és Józsa (2005) szerint a tanulók érzelmi hátránya az anyaginál jelentősebb mértékben befolyásolja a tanulási kultúrát. A tanulók motiváltsága és a szülei iskolázottsága között viszont gyenge összefüggést mutattak ki. Kutatásuk alapján bár az anya felsőfokú végzettsége kedvező hatást gyakorolt a gyermek tanulási motivációjára, addig az apa esetében csak az érettségi meglétének volt ilyen hatása. Az összefüggés tehát nem volt egyértelmű, ezért is szorul további vizsgálatra.

Fejes, Kelemen és Szűcs könyvében (2013) olvashatunk a hátrányos helyzetű családok számára létrehozott hátránykompenzáló programról, amely a hátrányos helyzetű tanulók iskolai eredményességének javítása érdekében jött létre. Ennek középpontjában a családi munkaterv áll, amelynek a fent említett tanulók iskolai lemorzsolódásának megelőzése mellett másik feladata a tanulók sikeres tanulmányainak előkészítése és családjuk támogatása a folyamatban való aktív részvételben.

Ha hátrányos helyzetű tanulók iskolai lemorzsolódásáról beszélünk, kevés szó esik a tanulók szüleinek motivációjáról. Iskolánk nevelőtestületi értekezletein többször fogalmazódott meg a szülői érdektelenség problémája. Mivel az alapfokú művészeti iskolák nem tankötelezettséget ellátó intézmények, így a pedagógusok sem látnak el osztályfőnöki teendőket. Egyes szülőkkel annak ellenére sem találkoztak még a pedagógusok, hogy gyermekük évek óta intézményünk tanulója. Sok esetben

⁵ <http://www.ajtp.hu/kozerdeku?csu=AAAVIXVC>

⁶ http://www.tani-tani.info/081_mayer

tehetséges tanulók szüleinél van szó, ami azért is kiemelt probléma, mert akár egy sikertelen életpályaválasztás is következménye lehet az érdektelenégnek.

Vannak olyan családok, ahol a diákokat nem presszionálja a család a továbbhaladás érdekében, engedik, hogy egyedül hozza meg azt a döntést, hogy kilép az iskolából. Más családok esetében, ahol a felnőttek nem involválódtak az oktatás világába, vagyis az iskola kevésbé tartja velük a kapcsolatot és a saját tanulmányi útjuk sem volt sikeres, szintén nagyobb az esély a lemorzsolódásra (*Hörich és Bacskai, 2018*).

A többi művészeti iskolához hasonlóan a félévi és évvégi tanszaki koncertek is nyilvános formában zajlanak, melyek a szülők számára betekintést nyújtanak a zeneoktatásunkba. Ezek a hangversenyek mutatják meg, hogy milyen minőségű munka folyik az adott tanszakon. Sok szülő annak ellenére nem jön el a tanszaki koncertekre, hogy a tanuló tájékoztató füzetébe hetekkel előtte beírásra kerül az esemény időpontja. Feltételezésünk szerint ezen szülők nagy részének csak elképzelése van arra vonatkozóan, hogy mi zajlik egy alapfokú művészetoktatási intézményben.

Ezért az egyik fő kérdésünk az, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek szüleit milyen módon tudjuk a zenetanulás irányába motiválni. Tudomásunk szerint eddig ilyen irányú kutatások nem zajlottak, éppen ezért mondható hiánypótlónak ez a munka.

Kutatási kérdések

A kutatási program három részből áll:

1. Előzetes kvalitatív kutatás (a későbbiekben előkutatás) amelynek során feltárjuk a problémákat és előkészítünk egy nagyobb volumenű kvantitatív kutatást. Mivel a szakirodalom kifejezetten ezzel a témával (művészeti iskolai lemorzsolódás és a szülőkkel való kapcsolatépítés) nem foglalkozik, szükségesnek tartjuk, hogy az informális beszélgetéseken túl formálisan is kutatást végezzünk a tanulók, a szülők és a tanárok körében annak érdekében,

hogy feltárjuk azokat a nyilvánvaló és rejtett attitűdöket, mozgatórugókat, amelyek ezekben az esetekben szerepet játszanak.

2. Az előkutatás alapján előkészített intézményenként reprezentatív kvantitatív kérdőíves kutatás, amelynek során az alábbi kérdéseket szeretnénk vizsgálni:
 - Mi az oka a zenei tanulmányok látszólag indok nélküli megszakításának?
 - Van-e összefüggés az alacsony státusú diákok családi körülményei és az iskolai lemorzsolódás között?
 - A szülői ráhatás mennyire befolyásolja a tanuló kitartását a zenetanulásban?
 - A szülők mit gondolnak az alapfokú művészetoktatás szerepéről?
 - Választ keresünk arra, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek szüleit, amennyiben érdektelenek a gyermekük alapfokú zenei tanulmánya iránt, milyen módon tudjuk motiválni a zenetanulás irányába.

3. A kutatás harmadik szakaszában az információk feldolgozása után akciókutatás keretében egy program segítségével megpróbáljuk a szülőket motiválttá tenni gyermekük zenetanulásában. Ezt a folyamatot az akciókutatás keretében monitorozni fogjuk és következtetéseket vonunk le, amelyeket azután visszaforgatunk a tanári munkába.

Módszerek, eszközök, minta

Az előkutatás 2019 első félévében zajlott. Ennek során félig strukturált interjúvázlatot használtunk. Kérdéseit a szakirodalom alapján állítottuk össze, hogy érintsünk minden olyan kérdést, amely eddig a hazai és a nemzetközi kutatásokban előtérbe került. Mivel kutatásunk terepéül a Hajdúböszörményi Bartók Béla Zenei Alapfokú Művészeti Iskola (ahol intézményvezető-helyettesként dolgozom), a Hajdúhadházi Földi János Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola (ahol korábban magam is dolgoztam) és a debreceni Kodály Zoltán

Zeneművészeti Szakgimnázium és Zeneiskola - Alapfokú Művészeti Iskola szolgál, nem okozott nehézséget kapcsolatba kerülni azokkal a kollégákkal, szülőkkel és gyerekekkel, akikkel elkészítettük az interjúkat. Intézményenként három-négy tanári és 8-10 gyermekkel több csoportban fókuszcsoporthoz interjú, valamint szintén fókuszcsoporthoz szülői interjú készítettünk. A tanári interjúkat olyan kollégákkal vettük fel, akik tanítanak hátrányos helyzetű diákokat és találkoznak a lemorzsolódás problémájával. A családokat a hátrányos helyzetű diákjaink közül választottuk ki, azok közül, ahol a szülők kevésbé vonódnak be a zeneiskola életébe, vagy ahol a diákok lemorzsolódása már felmerült. A lemorzsolódás indikátorai közé azt soroltuk, ha a növendék ritkábban járt órára, sokat hiányzott vagy motiválatlannak látszott. Ezekben az esetekben a tanulóval és egyik vagy mindkét szülőjével is készítettünk interjúkat.

Az előzetes kvalitatív kutatás eredményei

Az előkutatás kutatás során feltártuk azokat a problémákat, amelyek alapján intézményenként előkészítjük a reprezentatív kvantitatív kérdőíves kutatást. Mindhárom célcsoporttal megtörténtek a beszélgetések, amelyek sok olyan új információt tartalmaztak, amelyek a későbbiekben alapjaiban határozzák meg a kérdések összetételét a kérdőívek elkészítésekor.

A diákokkal készült interjúk tanulságai

A gyermekekről elmondható, hogy visszafogottan nyilatkoztak. Szerintük minden támogatást megkapnak otthonról. Kapcsolatukat a szüleikkel és a testvéreikkel jónak mondták és többségük soha nem költözne el az adott városból. A jövőképük néhány kivételtől eltekintve hiányzik és csak a családi minta követése létezik. Akinek mégis van elképzelése, az valamilyen szakmát szeretne szerezni. Egy tanuló mondta azt, hogy zenei pályára szeretne menni. A zenetanárokkal nagyon elégedettek, elmondásuk szerint szívesen tanulnak hangszereken, különösen az alsó tagozatosok.

A pedagógusokkal készült interjúk tanulságai

A pedagógusok lényegesen több problémát fogalmaztak meg. Véleményük szerint a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók az alapvető viselkedési formákkal sincsenek tisztában, ezért a tanórák jelentős része azzal telik, hogy ezeket a hiányosságokat igyekeznek pótolni. Az általuk képviselt színvonalat az esetek döntő többségében nem lehet az országos sinthez mérni, céljuk az, hogy az alapfokú művészetoktatásban résztvevő gyermekek zenei ízlését sikerüljön részben formálni. A megkérdezett pedagógusok szerint a tantervet is másképpen kellene alakítani a hátrányos helyzetben lévő tanulókra vonatkozóan. Mivel a szülői háttér az esetek döntő többségében nem mondható ideálisnak és a gyakorlás sok esetben egyáltalán nem kivitelezhető, így nagyon nehéz bármilyen eredményt is produkálni.

Nagy probléma csak egy iskolában tapasztalható. Itt a tanulók majdnem 50%-a halmozottan hátrányos helyzetű, többségük roma származású. A másik két intézményben kisebb a roma származásúak aránya a tanulók etnikai hovatartozását illetően.

A pedagógusok elmondása szerint a legnagyobb változás a felső tagozatba lépéskor történik. Alsó tagozatban viszonylag kicsi a lemorzsolódás, viszont ötödik osztálytól csak töredéke marad meg a zenét tanuló diákoknak. A bandákba tömörülés és a rossz társaság húzóereje jelenti a legtöbb gondot. Amikor valaki felső tagozatba kerül már nem igazán „trendi” dolog zenét tanulni, sokkal inkább az úgynevezett „társasági élet” jelenti a kikapcsolódást és a szabadidő eltöltését.

A pedagógusok elmondása alapján tehetséges gyermekekben nincs hiány. Számtalan alkalommal előfordul, hogy a szülőt tájékoztatják arról, hogy tehetséges a gyermeke és ha ez a tehetség a megfelelő szorgalommal párosulna és a szülők részéről is megtörténne a zenei tanulmányok elfogadása és támogatása akár zenei pályában is lehetne gondolkozni a gyermek jövőjét illetően. Elmondásuk szerint a szülők vagy meg sem hallják ezt a felhívást, vagy ha igen, akkor féltik gyermeküket attól, hogy egész életükben hátrányos helyzetben lesznek roma származásuk miatt.

A pedagógusok szerint a lemorzsolódásban a szülőknek kiemelt szerepe van. A diákok sok esetben panaszkodnak, hogy otthon nincs lehetőségük a gyakorlásra, mert sokan

laknak egy szobában és valakit mindig zavar a gyakorlás. Ez a probléma az esetek döntő többségében csak egy adott településen jellemző lakó gyermekekre vonatkozik.

A pedagógusok szerint a lemorzsolódás kezelésére a leggyorsabb és leghatékonyabb mód az lenne, ha az általános iskola lehetőséget tudna teremteni a hangszeren történő gyakorlásra. Két intézmény ebből a szempontból lényegesen könnyebb helyzetben van, mivel ez a két iskola kizárólag alapfokú művészetoktatási intézmény és könnyebb megteremteni akár egy állandó gyakorlás lehetőségét is.

Abban az esetben, amikor egy elsősorban tankötelezettséget ellátó intézmény alapfokú zeneoktatási feladatokat is ellát, sajnos a délutáni napközis foglalkozások miatt általános teremhiány tapasztalható, amely nem kedvez a művészetoktatásnak. Az intézmény vezetése maximálisan igyekszik megoldani minden problémát és látja az alapfokú zeneoktatás jótékony hatásait és értékeit. A számtalan szereplés iskolai és városi rendezvényeken minden alkalommal dicsőséget hoz az nemcsak a gyermekeknek, hanem az iskolának is.

Az olyan iskolákban ahol a tanulók nagy része halmozottan hátrányos helyzetű a pedagógusok elmondása szerint az iskola a fennmaradásért küzd, ők pedig sokszor kilátástalannak tűnő harcot vívnak az oktató és nevelőmunka terén. A teremproblémák megoldásán túl az iskolának több pedagógusra, pedagógus asszisztensre és pszichológusra lenne szüksége, amelyekkel talán jobban orvosolható lennének a napi problémák, amelyek eredményeképpen a lemorzsolódás is lassítható lenne.

A tanulók jövőképeinek formálása szintén nagyon fontos lenne, mert a mintakövetés rendkívül erős, amely az esetek többségében nem jelent kiutat a hátrányos helyzetből.

A zenetanárok természetesen a zene nyelvén is keresik a megoldást, így próbálkoznak kamarazene órák tartásával, ahol a közös zenélés új élményekkel gazdagítja a tanulókat. A zenekari zenélés szintén erősíti a zenéhez való kötődést és a társas kapcsolatok fejlődését. A közös órák segítenek a szorongás leküzdésében és szintén fejleszti a társas kapcsolatokat.

A szülőkkel készült interjúk tanulságai

A szülőkkel folytatott beszélgetések a gyermekekéhez hasonlóan voltak. A debreceni és hajdúböszörményi szülők közel fele csak általános iskolai végzettséggel rendelkezik. A hajdúhadházi szülők két kivételtől eltekintve általános iskolát végeztek. A megkérdezett nők kivétel nélkül nem dolgoznak, és átlagosan 6-10 gyermeket szültek. A férfiak munkaerőpiacon való elhelyezkedése nehézkes és többségük nem is szeretne állandó munkahelyet.

Arra a kérdésre, hogy gyermekük zenei tanulmányait hasznosnak tartják-e egyértelműen igennel válaszoltak. Ezt az állítást azzal indokolták, hogy gyermekük szeret zeneiskolába járni és egyre jobban megy neki a hangszeres játék. Véleményük szerint részükről minden támogatást megadnak és nem kell őket motiválni a gyakorlásra. Amennyiben gyermekük kitartó és magas szinten tud majd játszani hangszerén, mindent meg fognak adni nekik, még akár a zenei pályán való továbbtanulásában is támogatni fogják. Megjegyzendő, hogy sok olyan szülővel nem sikerült beszélni, akiknek a gyermeke igazán érintett a lemorzsolódásban azon egyszerű oknál fogva, hogy nem jelentek meg az interjúkon.

Konklúzió és javaslatok

A beszélgetéseket követően megállapíthatjuk, hogy az általunk megkérdezett zenét tanuló gyermekek szüleinek elgondolása szerint minden rendben van gyermekeik zenei tanulmányait illetően. A tanulók visszafogottsága a szülőkéhez volt hasonlatos. Ezzel ellentétben a pedagógusok őszintének tűntek a beszélgetések során és több esetben is konkrét megoldási javaslattal álltak elő a problémás helyzetekkel kapcsolatban.

A 2019. év második félévében a kvantitatív, kérdőíves kutatás során párhuzamosan három kérdőívet töltetnének ki a pedagógusok a diákok és a szülei részéről. A vizsgálat során az iskolákban évfolyamonként reprezentatív szakértői rétegzett mintavételt tervezünk. Az iskolák vezetői és a tanító kollégák megfigyelései alapján keresnénk meg azokat a diákokat, akik mutatják a lemorzsolódás jeleinek főnt bemutatott indikátorait mind a hátrányos, mind nem hátrányos diákok közül.

Kontrollcsoportként megkérdezzük a nem hátrányos helyzetű tanulókat is, mind a lemorzsolódással veszélyeztetett, mind a nem veszélyeztetett kategóriákból. Mindhárom iskolából 100 főt szeretnénk lekérdezni. Mivel a vizsgált intézményekben a hátrányos helyzetű tanulók aránya nagyon különböző, ezért erre nézve nem reprezentatív az adatfelvétel. A vizsgálat középpontjában tehát a növendék áll, az ő kérdőíve főként a motivációkat, a zenetanulással kapcsolatos attitűdöket méri fel a demográfiai adatokon túl. A növendék tanárát is megkérdezzük, az alkalmazott módszerekről illetve a motivációs eszköztárról. A növendék szülei jelentik a harmadik, de a legfontosabb kört, akik attitűdjeit, a gyermekük zenetanulásával kapcsolatos vélekedését szeretnénk felmérni. A kérdőív felépítésében a szakirodalom és az előkutatás eredményei lesznek segítségünkre.

Felhasznált irodalom

EDWARDS, R.–ALLDRED, P. (2000): A Typology of parental involvement in education centring on children and young people: negotiating familiarisation, institutionalisation and individualisation. *British Journal of Sociology of Education*, No. 3. 435–455.

FEJES JÓZSEF BALÁZS – JÓZSA KRISZTIÁN (2005): A tanulási motiváció jellegzetességei hátrányos helyzetű tanulók körében. *Magyar Pedagógia* 105.évf. 2. szám 185-205.

FEJES JÓZSEF BALÁZS, KELEMEN VALÉRIA és SZŰCS NORBERT (2013): Szülők mentorálása a hátrányos helyzet átörökítésének megelőzése érdekében. *SZTE JGYPK*, Szeged.

HÖRICH BALÁZS, BACSKAI KATINKA (2018). Az iskolai lemorzsolódás intézményi jellemzői. *Magyar Pedagógia* 118. évf. 2. szám 133–156

IMRE NÓRA (2016): Hátrányos helyzet és iskolai eredményesség. *Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet*. 143-160

LISKÓ ILONA (1997): Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban. *Educatio*, 1. sz. 60–73

L. RITÓK NÓRA (2010): Művészeti nevelés és hátrányos helyzet. http://www.tanitaninfo/081_ritok

MARKSTÖRM, A. (2013): Children's perspectives on the relations between home and school. *International Journal about Parents in Education*, No. 1. 43–56.

MÁRTON SÁRA -VENTER GYÖRGY (2011): Hátránykompenzáló gyakorlat. *Nyíregyházi Főiskola, Módszertani segédanyag*.

<http://www.ajtp.hu/kozerdeku?csu=AAAVIXVC>

<http://edumap.ofi.hu/hu/?id=19c7bb3a5af06c48965855c23abcec5e/2017/table>

<http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK13054.pdf>

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nepesseg_iskolazottsaga/14_01_07.xls

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700149.KOR

http://www.tani-tani.info/081_mayer

Kapusi Kálmán DLA (1974), nagybőgőművész, a Debreceni Egyetem Zeneművészeti Karának tanszékvezető egyetemi docense. Tanulmányait Miskolcon, Grazban, Debrecenben és Pozsonyban végezte. A közoktatásban kutatótanárként tevékenykedik.
